

„Kultuurrahvaste mentaliteet peab saama enam kollektivistlikumaks“¹

(Dr Juhan Vilmsi sõnad ja teod)

KEN KALLING

Juhan Vilmsi elulugu

Üks unustusehõlma vajunud kunagise Eesti arvamuslimideid kannab tuntud perekonnanime – Vilms. Päästekomitee liikme, salapärase surmaga endale populaarsust lisanud Jüri Vilmsi (1889–1919) arstist vend Juhan oli sõdadevahelise Eesti ühiskonnategelane, keda uuemal ajal on mainitud pigem tagasihoidlikult.²

Juhan Vilms sündis 10. septembril 1893 Viljandimaal Kabala vallas, õppis arstiteadust Tartu ülikoolis (1914–1917) ning Tomskis (1917–1919), kuhu ta oli selle ilmasõja eest evakueeritud. Kodumaale naasis tšehhide-slovakkide mässava korpusega liitunud Vilms Vladivostoki kaudu. 1920–1924 oli ta Tartu Ülikooli patoloogia instituudi assistent, kaitstes ka väitekirja.³ Vilms valmistus ülikooli kehalise kas-

¹ Juhan Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest. Rahvastikupoliitiline uurimus*, Dateerimata käsikiri (valminud esimestel sõjajärgsetel aastatel). ERA, 4006-2-11, l 135.

² Vt nt: Ken Kalling, „Näitlik juhtum Eesti meditsiiniloost: Dr. Juhan Vilms ja eugeenika“, *Eesti Arst*, 3 (2002), 182–185; Pekka Erelt, „Korralikul eesti mehel võiks mitu naist olla“, *Eesti Ekspress*, 16. september 2012.

³ Juhan Vilms, „Kõhreglükogeeni püsivusest mõnesuguste glükogeeni vähendavate tegurite puhul“, *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis A VII* (1925).

vatuse teooria professoriks, kuid sellest kohast ta siiski loobus ning asus 1926. aastal praktiseeriva naha- ja suguhaiguste arstina Tallinna.

Juba üliõpilaspõlves oli Vilms tegus, osales Üliõpilaste Lehe toimetamises ning võttis sõna I eesti üliõpilaste kongressil 1917. aastal Tartus. Tomskis andis ta välja ajalehte Siberi Asunik. Kodumaale saabunud, liitus Vilms 1922. aastal Karskusliiduga, mille juhatuse esimees ta oli 1925–1926. Samal ajal toimetas ta ajakirja Tulev Eesti, mis oli Karskusliidu, eugeenikaseltsi ning Eesti Haridusliidu ühisväljaanne. Vilms oli üks Eesti eugeenikaseltsi Tõutervis asutajaid (1924) ning rahvusliku kasvatus kongresside (aastatel 1927 ja 1935) ellukutsujaid ja organisaatoreid. Veel oli Vilms Kultuurkapitali nõukogu ning selle kehakultuuri sihtkapitali valitsuse liige (1928–1936). Ta lõi kaasa ka Töötute Haritlaste Ühingu, ühingu Elamukultuur ja Kultuur-sotsiaalses ühingu „Radikaal”, oli Eesti Rahvuslaste Klubi liige jne.

Nagu vennal Jüril, asusid ka Juhan Vilmsi sümpaatiad poliitilisel skaalal keskmisest vasakul. Aastatel 1929–1930 töötas ta Tööerakonna fraktsioonis Riigikogus (1930–1932 oli n-ö iseseisev), 1930–1932 kuulus Tallinna linnavolikokku. 1931. aastal, olles Tööerakonnas selle tema arvates liigse parempoolsuse pärast pettunud,⁴ asutas Vilms Rahvusliku Töökoonduse (mis paraku ei ületanud valimiskünnist ega pääsenud V Riigikokku). 1930. aastatel pooldas Vilms korporatismi ning võitles kutsekodade loomise eest.

Esimene Nõukogude Vene okupatsioon õnnestus Vilmsil üle elada, aastal 1940–1943 töötas ta Tallinna Tehnikaülikoolis tööstuse tervishoiu lektorina, hiljem raudtee ambulatooriumis.⁵ Saksa okupatsiooni ajal 1943. aasta augustis tuli Vilmsil käia Tallinnas Saksa julgeolekuteenistuses ülekuulamisel, kust põgenes otse Soome viivale paadile.⁶ Põhjanaanabrite juures tegutses Vilms enda asutatud pagulaste klubis ning Soome-Eesti Seltsis. Edasi liikus ta Rootsi, hiljem Argentiinasse, kus 1952. aastal suri. Ka paguluses töötas ta arstina.

Vilmsi kirjatööd ulatuvad kehakultuuriteooriast suguhaigustevastase võitluseni, polügaamia propagandast korporatiivse ühiskonna kuulutamiseni. Neis leidub sageli radikaalseid seisukohti, vahel on

⁴ Vt nt: „Praod Riigivanema erakonnas“, *Postimees*, 8. oktoober 1930, 3.

⁵ TÜR KHO, 176-67, l. 138.

⁶ Kaul-Andrus Kadak, *Mitme taeva all* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1974), 147.

isegi vajalikuks peetud ära märkida, et kirjastus hoiab autori mõtete-
ga distantsi.⁷ On märgitud, et pärast mõnda väljaütlemist (nt mitme-
naisepidamise populariseerimisel) ei võetud teda enam tõsiselt, vaid
nähti temas oma kuulsa venna aupaistes tegutsevat veidrikku.⁸

Juhan Vilms kaldus tõepoolest (parem)äärmustesse (kõrngaeg
näib olevat olnud 1930. aastate esimene pool), olles üks peamisi oma
kaasajal taunimisväärsete ideoloogiate (eugenika, korporatism) ja
poliitiliste voolude (fašism) tutvustajaid ja propageerijaid Eestis.

Küsimusele, kas tema meenutamine on üldse õigustatud, tuleks
vastata siiski jaatavalt. Pärineb ju Vilmsi sulest ka mitmeid pigem
positiivseid ideid: ta oli nt üks esimesi, kes 1917. aasta kevadel
esines mõttega luua emakeelne ülikool (lisaks rajada säärane veel
Tallinnagi).⁹ Ning kuigi mõnes aspektis harjumatult, käsitles Vilms
äärmiselt süsteemselt Eesti ees seisvaid demograafilisi probleeme,
mis on aktuaalsed tänini. Ei tohi ka unustada, et Vilms tegutses ja
kirjutas teistes oludes, mil inimkonda ei olnud veel tabanud natsio-
naalsotsialismi tegelikkusest teada saamise šokk, lisaks muutusid
aastate jooksul tema vaated (taas) mõõdukamaks. Vilmsi sõnumi
tundmine on niisiis oluline kodumaise mõtteloo avamiseks, tema
kirjutatu kaudu on võimalik näidata teaduse, meditsiini ning võimu
seoseid 20. sajandi esimese poole Eestis.

Juhan Vilmsi mõttemaailma teaduslooline taust

Juba varakult kirjutas Vilms: „Teadus on harva tendentsita. Ikka
seotakse teda teatud oludes mingi sihiga, olgu see poliitiline, ühis-
kondlik või muu.“¹⁰ Vilmsi ideoloogilise palge kujundas tema arstiha-
ridus. 19. sajandil alanud arstikutse professionaliseerumine tähen-

⁷ Nt pöördub Eesti Kirjanduse Selts lugejate poole: „Siin käsitletud küsimuste
suure aktuaalsuse ja huvitavuse pärast avaldame käesoleva töö, kuigi kõiki
autori seisukohti ja mõttearendusi ei saa veel pidada tõestatuks.“ – Juhan Vilms,
*Korporatiivne ühiskond. Fašism ja demokraatia. Kutseesindusliku korra uuesti-
sünd* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936), 4.

⁸ M. J. [Mihkel Juhkam] „Juhan Vilmsi kurbloolus. Tööerakond ei saanud tema
„suurusest“ aru“, *Vaba Maa*, 29. oktoober, 1930, 7.

⁹ Juhan Vilms, „Eesti teaduse tasapind“, kõne ette kantud I üliõpilaste ja vilistlaste
kongressil 2. märtsil 1917 (EAA 2463-1-6, l. 36-50).

¹⁰ Juhan Vilms, „Noor-Eesti ja teadus“, *Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915* (Tar-
tu: Noor-Eesti Kirjastus, 1918), 75.

Foto 1. Juhan Vilms (EKLA).

das, et meedikuist said riikliku poliitika kujundajad. Kõlas retoorika, mille kohaselt arst ei peaks tegelema tagajärgedega (patsientide ravimisega), vaid haiguste ennetamisega, seega olema ühiskondlikult aktiivne. Arstkonna mõttemaailma omakorda kujundas tormiline loodusteaduste areng (mis samal ajal avaldas mõju ka poliitilistele ideoloogiatele, võimendades meditsiinilise kompetentsuse võidulepääsu veelgi). Olulised mõjurid sellisel moel aset leidnud ühiskonnakäsitluse biologiseerumisel olid evolutsiooni- ja rakuteooria ning geneetika. Ka Eestis olid eelmise sajandi alguses äratuntavad nii mõnedki ajastule tüüpilised loodusteaduste retseptioonivormid, kusjuures võib välja tuua kaks suunda, mida esindasid ühelt poolt nn radikaalsed, teiselt poolt mõõdukad (liberaalsed) rahvuslased.¹¹

Rahvuslikku tööd eelmisel sajandivahetusel domineerinud nn mõõdukad olid koondunud Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) ja ajalehe Postimees ümber ning võtsid omaks Darwin'i õpetuses eeldatavalt sisalduva

¹¹ Ken Kalling, „Darwin Haeckeli varjus. Evolutsiooniõpetuse retseptioonist Eestis“, *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2012), 287–308.

arenguidee. Sellisel moel otsiti toetust rahvuslikule emantsipatsioonile. Mõõdukad olid ühiskonnakäsitluste biologiseerimisel ettevaatlikud, nad eelistasid dualistlikku inimkäsitlust, milles materiaalse determineerituse kõrval oluks oluline koht kui mitte surematul hingel, siis vähemalt vabal tahtel. Pärast 1905. aasta revolutsiooni kujunes mõõdukate rahvuslaste pinnalt Eesti Rahvameelne Eduerakond.

Juhan Vilms kuulus mõõdukatega konkureerivate nn radikaalide (käremeelsete) ridadesse. Radikaalid liitusid 1907. aastal Eesti üliõpilaste seltsiks Ühendus. Nende ajakirjanduslikuks väljundiks olid ajalehed Teataja ja Tallinna Teataja, samuti kuukiri Vaba Sõna. Käremeelsete hulka kuulusid poliitikutena ajalukku läinud Konstantin Päts (1874–1956),¹² Jüri Vilms (1889–1919), August Rei (1886–1963) ja Jüri Jaakson (1870–1941), loodusteadlased Jaan Sarv (1877–1954), Paul Kogermann (1891–1951), Heinrich Reichenbach-Riikoja (1891–1988) ja Johannes Piiper (1882–1973), aga ka keelemees Johannes Voldemar Veski (1873–1968) ja kirjanikuna kuulsust kogunud Anton Hansen Tammsaare (1878–1940).

Radikaalseid akadeemilisi ringkondi vaadeldi nõukogude historiograafias kui vasakpoolsusesse kalduvaid ning pigem venemeelsete.¹³ Seda mõtet on levitanud ka asjaosalised ise, nt Anton Palvadre (1886–1942) kirjutab, et Ühenduse tekkega oli eesmärk luua Eduerakonnast vasakul asetsev poliitiline jõud.¹⁴ Radikaalide seltskonnast kasvas hiljem välja nii esseere kui liberaale.

Raske on oletada, milliste vaadetega inimene oleks kujunenud Juhan Vilmsi vennast Jürist, kui ta poleks hukkunud. Me teame, et 1915. aastal uskus ta, et ei sotsiaaldemokraatia ühelt poolt ega Eesti Rahvameelne Eduerakond teiselt poolt (st liberaalid-mõõdukad) ei rahulda n-ö moodsat demokratismi. Sotsiaaldemokraatiale heitis vanem vend Vilms ette rahvusidee hülgamist, kosmopolitismi, Eduerakonnale aga vähest teaduslikkust rahvuse mõiste käsitlemisel, nt seda, et ei tunnetata Eesti ühiskonnas aset leidvaid protsesse,

¹² Ametlik ajalookirjutus seostab K. Pätsi teatavasti Korp! Fraternitas Esticaga, sinna astus asjaosaline siiski alles 1921. aastal.

¹³ Endel Laul, „Looduseuurijate-materialistide võitlusest religiooni ja idealismi vastu Eestis (XIX sajandi lõpust 1917. aastani)“, *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis*, I (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 164–194.

¹⁴ Anton Palvadre, „Mälestusi EÜS „Ühenduse“ algaastaist“, Sergei Issakov, Hillar Palamets (koost), *Mälestusi Tartu ülikoolist 1900–1944* (Tallinn: Olion, 1992), 146.

muu hulgas sotsiaalset diferentseerumist.¹⁵ Sellises olukorras kompromissi otsijad jõudsid sageli nn sotsiaalliberalismi juurde.¹⁶ Oli aga veel võimalusi ja neid kasutas Juhan Vilms, olles mõjustatud toonastest biologiseeritud ühiskonnakäsitlustest.

Lähenedes poliitiliste ideoloogiate kujunemisele loodusteaduste retseptiooni kaudu, võis nn kolmanda tee otsimine liberalismi ja vasakpoolsuse vahel tähendada sellist Darwini tõlgendamist, milles oluline mõju oli rakuteoorial, veel suurem aga evolutsiooniõpetusel ning selle saksamaisel propageerijal Ernst Haeckelil (1834–1919). Kõnesoleva mudeli puhul usuti, et evolutsiooni käigus on aset leidnud areng, kus üherakulistest eluvormidest on ühinemisel moodustunud hulkraksed organismid, milles rakkude (esialgu iseseisvalt eksisteerinud üksuste) vahel on kujunenud vastastikku kasulik tööjaotus. Keerukaim eluvorm – inimene – oleks aga evolutsiooni käigus arenenud staadiumisse, kus tema eksistents väljaspool kindlat sootsiumit (rahvust/rassi vms) on võimatu. Inimühiskonna liikmed ja -rühmad oleksid niisiis vaadeldavad rakkude, kudede või organitena ning seega vastastikuses sõltuvuses. Selline lähenemine pidanuks tõestama, et nn looduse seadused ei näe kohta klassivastuoludele ega -võitlusele, samuti mitte individualismile. Eeldati erinevate ühiskonnagruppide tingimatut solidaarsust. Lisaks – mida diferentseerunud, s.o arenenum, on organism (süsteem), seda enam vajanuks ta tugevat tsentraalset juhtimist (aju = eliiti).¹⁷ Eestis võeti eelnev 1914. aastal kokku nii: „Kes Haeckeli mõttekäigust aru tahab saada, see peab vähe loomariiki tundma, üherakulisi, mitmerakulisi olevusi, millimallikate (medusade) koloniaid, nähtust, kuidas iseseisvad isikud koguisikuks hakkavad muutuma, siis veel inimliste koguindividuumide olu, kuidas üksikud inimesed ühiskondliste grupede liikmetena oma iseseisvust kaotavad, ühes sellega aga ikka arenemise teed edasi sammudes.“¹⁸

¹⁵ Jüri Vilms, „Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus“, *Akadeemia*, 1 (1989), 57 (esimest korda ilmunud: *Vaba Sõna*, 1 (1915)).

¹⁶ Vt: Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), 235–237.

¹⁷ Paul Weindling, *Darwinism and Social Darwinism in Imperial Germany: The Contribution of the Cell Biologist Oscar Hertwig (1849–1922)* (Stuttgart; New York: Gustav Fischer Verlag, 1991), 258–264.

¹⁸ Johan Jans, „Ernst Haeckel ja tema elutöö“, *Loodus ja inimene: Viis päätükki Ernst Haeckeli töödelt ühes sissejuhatusega tema 80. sünnipäeva mälestuseks* (Tartu: Noor-Eesti, 1914), 10.

Sellisel moel sai bioloogia traditsiooni ja stratifikatsiooni õigus-tajaks ühiskonnas. Darwini sellisest solidaristlikust tõlgendamisest ammutavad oma loodusteadusliku aluse totalitaarsed ühiskonna-seletused, nt fašism. Solidarism oli toeks ka mõnele meditsiiniloos olulisele nähtusele, nt eugeenikale ehk tautervishoiule. Tundub, et kõnesolev mõttemudel avaldas suurt mõju ka Vilmsile.

Vilms kui eugeenik

Eugeenikat on defineeritud kui teadust „sotsiaalsetest ja bioloogi-listest teguritest, mis võiksid mõjutada tulevaste põlvete füüsilist ja vaimset kvaliteeti“.¹⁹ Tegemist on rakendusgeneetikaga, katsega kunstliku valiku teel suunata populatsiooni genofondi kujunemist. Eugeenilises praktikas piirati indiviidi füüsilist autonoomiat nn üldise huvi nimel, seetõttu on see ideoloogia olnud läbilöögivõimeline totalitarismi tingimustes, nt hitlerlikul Saksamaal, aga ka sotsiaal-demokraatlike valitsuste ajal, nt Rootsisis.

Eugeenilised ideed levisid eesti keeles juba enne iseseisvumist. Eeskätt saab rääkida hirmust nn degeneratsiooni ees – populatsiooni bioloogilise kvaliteedi halvenemine erinevate negatiivsete mõjurite toimel (alkohol, suguhaigused, keskkonnatingimused jne) –, mis oli oluline tegur põhjustamaks arutlusi tõuküsimusest²⁰ ning andmaks hoogu karskusliikumisele.²¹ Eesti inimeste bioloogilise kvaliteedi ta-gamine tundus eriti tähtis omariikluse tingimuses:

Väike rahvas, käputäieke võrrelduna kümne ja sajamil-joniliste rahvastega, – peab avaldama äärmist jõupin-gutust päälegi veel iseseisvuse epoohil. Sest iseseisvus on uhkus, on poos, on eeskuju, mida vaadatakse, uuritakse, arvustatakse. Kui meie oma olemasoluga läbi lööme – siis ainult oma igakülgse sisemise tubliduse kaudu. Bio-loogiliselt terve kultuuriline riigikorraldus olgu meie au

¹⁹ Margus Punab, „Arsti pilguga eugeenikast eile, täna ja homme“, *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album*, XVIII (Tartu-Tallinn: Huma, 2000), 101.

²⁰ Vt: Toomas Karjahärm, „Tõuküsimus Eestis iseseisvuse eel: Historiograafiline referaat“, *Akadeemia*, 7 (1993), 1347–1364.

²¹ Ken Kalling, „Karskustöö sünnitab eugeenikaliikumise“, *Mäetagused*, 36 (2007), 59–78.

*ja uhkus, meid reklameeriv hiilgus. Kõige uuemad meetodid, võtted teadusest, mis juba teoorias läbilõõnud ja siin sääl ellu minemas või veel polegi suutnud ellu tungida – saagu meil teostatud. [...] Seepärast üles, Eesti elu kultuurilisele järjele seadma! Ülesseadma, korraldama, parandama ka Eesti bioloogilist elu!*²²

Vilmsi sõnastuses oluks eesti rahvuslik ideaal „tõuliselt terve ja tubli, sotsiaalselt kiiresti õigluse sihis arenev, eneseteadlik ja omapärase kõrge kultuuriga rahvas.“²³ Vilms moodustas koos Hans Maddisooni (1887–1957), Juhan Auli (1897–1994) ja veel mõne isikuga eugeenilise liikumise tuumiku sõdadevahelises Eestis. (Kõik mainitud, muide, olid olnud üliõpilaste selts Raimla liikmed, Raimla oli omakorda aga välja kasvanud eespool mainimist leidnud radikaalseid üliõpilasi koondanud ÜS Ühendusest.)

Praegu võib öelda, et Vilms oli oma tegevuses, ideede ulatuses ja süsteemikindluses ilmselt kõige väljakujunenud tõutervendaja meie maal. Teda paelusid tõutervishoius nii kvaliteedi kui kvantiteedi küsimused. Ta pooldas sundsteriliseerimisi (nn negatiivne eugeenika), samas oli ta ka peamisi iibe tõstmise propagandiste (positiivne, pronatalistlik suund eugeenikas). Vilms nägi oma meelisvaldkonda totaalset ettevõtmisena, mis pidanuks hõlmama nii meditsiini, tööstust kui põllumajandust, rääkimata päevapoliitikast. Vilms kasutas oma kujutluse näitlikustamiseks võrdlust läätsega, milles murdunud kiired koonduvad kõik ühte punkti – fookusesse. Eesti arengu fookus oleks pidanud olema rahvas, mille elujõu suurendamisele tuleks suunata kõik valdkonnale väikseimatki mõju avaldavad riiklikud ja üldrahvalikud ettevõtmised.²⁴

Eugeenika õigustas ennast sageli võitlusega erinevate, eeldatavalt pärilike haiguste vastu. Vilms uskus, et Saksamaaga paralleelsete tõmmates olevat võimalik oletada, et Eestiski on tervelt 1/3 inimestest „alaväärtuslikud“.²⁵ Veel 1940. aastatel arvas Vilms, et „haiged“

²² Juhan Vilms, *Suguhaigused ja nendest hoidumine* (Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1922), 84.

²³ Juhan Vilms, *Poligaamiline abielu Eestis. Mõtted mitme naise pidamise lubamise üle* (Tallinn: Varrak, 1920), 5.

²⁴ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 6.

²⁵ Juhan Vilms, *Suurte talude jagamise tarvidusest (väikemaapidamiste tõutervist ja rahvaarvu tõstev mõju)*, (Tartu: Sõnavara, 1926), 23.

oleksid nii suur osa Eesti elanikke individuaalselt kui ka rahvas tervikuna, viimane oma jätkusuutmatu demograafilise käitumise poolest. Eestis valitsevat „sotsiaal-patoloogiline“ olukord – rahvas kui organism on piltlikult öeldes minemas enesetapule.²⁶

Eugeenikud, kes soovisid ka ühiskonnas näha toimimas loodusliku valikut, käisid välja küllaltki ootamatuid seisukohti. Eugeneika nimelt ei tunnistanud inimeste sünnipärast võrdsust: „Päriivusõpetus ühes antropoloogiaga on näidanud, et inimesed ei ole ühetaolised ega üheväärtuslikud. Seepärast ei saa juttugi olla inimeste ühesugustest õigustest ega ühesugustest vabadustest juba puht teaduslikult.“²⁷

Vilms paistis muu hulgas silma sellega, et nägi näiteks ka suguhaigustel olevat oma positiivne osa ühiskonna arengus, takistades „halva elemendi“ (kes eeskätt tõve endale külge saaksid ja viljatuks jääksid) paljunemist.²⁸ Teisal kirjutas Vilms, et ka enesetapud on teataval määral rahva bioloogilist keha puhastav nähtus, sest tegemist olevat valdavalt ikka alaväärtuslike, „nõrkade ja elus mitte läbilöönutega“.²⁹ Paraku looduslik valik inimühiskonnas ei toiminud. Vastupidi – „haleduse ja ülearu helluse pärast iga inimese moodi olevuse vastu“³⁰ kasvatatakse „alaväärsed“ lastekodudes sigivõimeliseks ning jätkuks „bioloogiliselt alaväärtuslike“ juurdekasv. Seega oli vajalik sisse viia kunstlik valik.

Eugeenika negatiivsete meetodite hulgas on enim tähelepanu leidnud „alaväärtuslike“ (sund)steriliseerimine. Ka Vilms kiitis selle heaks: „Mitte lastes end juhtida haledusteorias, kõikide inimeste üheõiguse ja nende kõikide ühesugusest väärtusest. Idioot ei ole väärt sündima ega elama. Kui neid ei taheta otsekohe surmata, – ärgu sünnitagu neid juure!“³¹

1937. aastal Eestis kehtima hakanud steriliseerimise seadus, mis keskendus eeskätt vaimu- ja närvihaigetele, oli kokkuvõttes mõõdukam, kui 1924. aastal Eesti arstide päevadel valitud spetsiaalne eu-

²⁶ *Ibid.*, 4.

²⁷ Juhan Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole. Eesti kui korporatiivne riik* (Tallinn: Vaba Maa, 1933), 41.

²⁸ Juhan Vilms, *Suguhaigused – Tegelikku arsti seletused suguhaigustest hoidumisest ja nende arstimisest* (Tartu: Loodus, 1927), 40–41.

²⁹ „Neljas Eesti Arstidepäev Haapsalus, 1925. Protokollid. Arutus“, *Eesti Arst*, Lisa (1926), 48.

³⁰ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 93.

³¹ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 93.

geenikakomisjon – sinna kuulus ka Juhan Vilms – oli soovitanud, nt steriliseerida ka õpiraskustega lapsi (küll eeldusel, et tegemist päriliku veaga).³² Tegelikult (sund)steriliseeriti Eestis märgatavalt vähem inimesi kui enamikus teistes analoogsed seadusandlusega maades.

Tagasihoidlik steriliseerimisstatistika ei anna Eestile aga veel võimalust ajalootaaga pärast muretu olla. Ka Vilmsi isik kinnitab ebamugavat stereotüüpi, mis seob eugeenikat rassistlike mõttevoolude, sh antisemitismiga. Nt nn nurgatohtreid (erapraktiseerijaid, kes erinevatel põhjustel ei olnud liitunud toonaste arstide kutseorganisatsioonidega ja keda seetõttu sai vaadelda kui n-ö turu solkijaid) nimetab Vilms pahatihti juutideks. Teisal, korporatiivset korda ülistades, tunnistab Vilms viimases ka teatavaid ohte, aga see oluks „ikkagi midagi muud kui suurärimeeste või mõne juudi esimese viiuli mängimine majanduses nagu praegu!“³³

Vilmsi häiris, et arstkonnas olid vähemusrahvused proportsionaalselt enam esindatud kui kogu rahvastikus (nt 1936. aastal oli 10 000 eestlase kohta eesti rahvusest arste kuus, sama näitaja sakslaste puhul 103 ja juutidel 201³⁴). Vilms soovitas eri rahvustest arstidele *numerus clausus* vastavalt nende osakaalule rahvastikus.³⁵ Ta ei olnud ainus, kes nii arutles. Samal aastal eugeenikaseltsi poolt üllitatud dokument pealkirjaga „Järeltuleva soo tõulise väärtuse kaitseseaduse eelnõu“ nõudis kõigil „riiklikelt tähtsatel ametikohtadel“ rahvuste esindatust vastavalt osakaalule riigi elanike seas, st eestlasi pidanuks olema kõnesolevais ameteis vähemalt 90%.³⁶

Tähelepanu väärrib, et eugeenikaselts hoiatas oma juhtlausetes segaabiellude eest.³⁷ Säärane suhtumine viitab rassismi klassikutele ning natsionaalsotsialistidele, kes eitasid rasside (mida iganes selle mõiste all mõeldi) segunemist, eeldades, et tulemus on elujõuetu ja vähevõimekas. Lähedaste „tõugudega“ abielusid Eestis siiski tunnisi-

³² „Õigeenikakomisjoni tegevusest 1925“, *Eesti Arst*, 2 (1925), 61–62.

³³ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 103.

³⁴ Nikolai Sarv, „Eesti arstkont iseseisvuse ajal ning Eesti Arstideseltside Liit“, *Eesti Arst*, 11 (1937), 894.

³⁵ „Arstlike organisatsioonide tegevus. Eesti Arstideseltsi Liidu peakoosoleku protokoll“, *Eesti Arst*, 8 (1934), 629.

³⁶ Hans Madisson, „Järeltuleva soo tõulise väärtuse kaitseseaduse eelnõu“, *Tööd ja artiklid 1921–1934* (käsikiri TÜ raamatukogus), 1934, lk-d nummerdamata.

³⁷ „Eesti Eugeenika Seltsi „Tüttervis“ juhtlausel (vastu võetud seltsi peakoosolekul 4. detsembril 1924)“, *Tulev Eesti*, 1 (1925), 4.

tati, tegi seda ka Vilms enda kirjutatud peatükis („Abinõud ja teed tautervise tõstmiseks“) eestikeelses eugeenikaõpikus.³⁸

Eesti eugeenikute juhtlausetes sisalduv hoiatus käsitles niisiis eelkõige lävimist suurrahvaste, sakslaste ja venelastega, kelle tugevamad kultuuritraditsioonid kardeti perekonnas domineerima pääsevat. Ka Vilms kirjutas: „... pole alati tarvis karta iseäralist bioloogilist kahju näit. naitumisel venelase ja eestlase või sakslase ja eestlase vahel. Kahju seltsib siin aga paratamata ilmavaatelistest ja kultuurmõjude küljest – ja nimelt perekonna überrahvastumis-hädaohu mõttes.“ Kokkuvõttes oli Vilms rahvaste segunemiste vastu, leides, et isegi kui „ristamisel“ tekib silmapaistvaid isikuid, püsiks populatsiooni keskmine tase ikka sama.³⁹ Segaabielud, mida bioloogiliselt vaja pole, võivad niisiis saada sotsiaalseks probleemiks, juhul kui ühiskond ei suuda segaabielude lapsi assimileerida.

Lõbukultuur

Eugeenikuid tegutsema paneva nn degeneratsiooni ehk „tagurpidiselektiooni“ süüdlasena nähti pahatihti moderniseerumist. Linnastumine, tööstuse areng, vallalisus, naiste emantsipatsioon, tarbimisharjumuste kasv olid märksõnad, millest omakorda tulenuks „egoism“, aga ka spetsiifilisemad probleemid, sellised nagu suguhaigused, „abortidetaud“, alkoholismi ja tuberkuloosi levik ning kokkuvõtteks madal sündimus ning sündinute kehv kvaliteet. Küsimus õhtumaa allakäigust vaevas 20. sajandi alguses paljusid eesti mõtlejaid.⁴⁰ Selle üle arutleti ka arstide kokkutulekul.⁴¹ Samas oli vähemalt eugeenikute ringkondades otsustatud hirmuäratavale protsessile vastu astuda.⁴²

Teema oli tähtis ka Vilmsile. 1924. aastal avaldas ta raamatu nn lõbukultuurist, põhjendades teema valikut: „Ühiskondliste haiguste

³⁸ Aleksander Audova, Aadu Lüüs, Hans Madisson, Juhan Vilms (toim), *Päriuvus ja valik. Tautervishoiu käsiraamat* (Tartu: H. Laakmanni trükk, 1927), 281–282.

³⁹ Päriuvus ja valik, 281.

⁴⁰ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*. (Tallinn: Argo, 2001), 352–355.

⁴¹ Emma Lasberg, „Rahva tautervise uurimise vahenditest“, *Eesti Arst*, Lisa (1926), 54–59.

⁴² Juhan Klein, *Päriuvus ja rahvas* (Tartu: K./Ü. „Loodus“, 1926), 97.

Foto 2. Ülemaailmse 18. karsuskongressi avamine Tartu Ülikooli aulas, 22. juuli 1926 (TÜM).

seisukohalt, nagu seda on alkoholism, suguhaigused, tiisikus, verevaesus jne, peame võtma lõbukultuuri põhjalikumalt kõne alla.⁴³ Vilms hoiatas, et lõbutsemisel, mis täidab suure osa inimeste elust, on sageli kahjulikke tagajärgi (sisuliselt käis jutt vabast ajast, mida inimestel üha enam tekkis). Samas pidas Vilms lõbutsemistungi täiesti normaalseks, „algbiooloogiliseks“ nähtuseks, kusjuures lõbukultuuri küsimus olevat eriti oluline nende inimrühmade jaoks, kes alateadlikult („mõistus pole harjunud töötama“) tunnetavad oma olemasolu „alaväärsust“.⁴⁴

„Lõbukultuur“ oli Vilmsi võtmesõna karskusteemade käsitlemisel, viimane oli omakorda oluline komponent eugeenilises töös. Alkoholivastase võitluse käigus kerkisid esile meetoodilised, sealtkaudu aga ka ideoloogilised lähenemised, kus tuli ilmsiks üks järjekordsetest vastuoludest radikaalsete ja mõõdukate rahvuslaste vahel (karskustööle pöörasid mõlemad suurt tähelepanu). Küsimus oli, kas toetada nn otsest või kaudset karskustööd.

Otsene karskustöö nägi alkoholismivastase võitluse peamise meetodina selgitustööd, isiklikku eeskujut ja rõhutas isiku vaba tahte

⁴³ Juhan Vilms, *Lõbukultuurist* (Tartu: Sõnavara, 1924), 8.

⁴⁴ *Ibid.*, 10.

tähtsust. Seda, indiviidi subjektsust väärtustavat suunda esindasid peajasjalikult mõõdukad rahvuslased. Vilms kirjeldas kõnesolevat maailmavaadet Jaan Tõnissoni juubelialbumis, märkides, et mainitu, st mõõdukate juhi hingelaad, väärtustamas inimese sisemist olemust, ei saagi tunnistada väliseid normeerivaid jõude: „Veel enam, ei taha tunnustada isegi sisemisi füsioloogilisi pärivusseadusi, sest inimese vaimne isiksus ja „jumalik“ säde olevat üle kõige ja peab võitma kõik muu!“⁴⁵

Eelnevale vastanduv nn kaudne karskustöö oleks keskendunud inimeste vaba aja sisustamisele, lõbukultuuri arendamisele. Vilms pidas end kaudse karskustöö suuna eestvedajaks, leides, et inimesed tuleb muude võimaluste pakkumisega alkoholist eemale tõmmata.

Kahe suuna vahel üritati ühtsust saavutada 1923. aasta karskuskongressil, kuid vastuolud pigem süvenesid. Kaudse karskustöö poolt kritiseeris Vilms otsest karskustööd, mis olevat rakendatavad „arusaajate ja kohusetruude inimeste mõjutamiseks, laiem rahvahulk aga, pole mitte mõistusega arusaamise, vaid tundmuste ning lõbu varal ja egoistlikel motiividel elav organism“. Otseste karskustöö, s.o selgitustöö nõrku külgi näitavat Vilmsi arvates seegi, et senised tulemused on kehvad ning et lisaks olevat sellise moraalilugemise tagajärg pigem eitav reaktsioon. Pealegi ei tahtvat otseste karskustöö pooldajad rääkida alkoholi levimise põhjustest.⁴⁶

Vilms oli veendumusele jõudnud, et karskusliikumise väljavaated Eestis pole mitte roosilised ning sellega seoses rõhutas vajadust seada karskusliikumine enam elulisele pinnale.⁴⁷ Ta leidis, et vaimustuse asemel peaks karskusküsimus olema kaine arvestuse valdkond, organiseerida oleks vaja masside vaba aega. Alustada lihtsast, pidades silmas suuri eesmärke: „Rahva hää käekäigu, tervishoiu, tõuparanduse ja ka kõlbluse pärast on tarvis alkoholismi vastu võidelda! Nende sihtide seast kõlbluse siht [kõlblus oli otseste karskustöö tegijate peamine märksõna – autor] on võrdlemisi väikene, võrreldes tervishoidliste ja majanduslike alkoholismi pahedega.“⁴⁸

⁴⁵ Juhan Vilms, „Sirgjooneline võitleja“, *Jaan Tõnisson töös ja võitluses* (Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee väljaanne, 1938), 386–387.

⁴⁶ Juhan Vilms, „Sõnavõtt“, *Eesti XIII karskuskongress Tartus 24. ja 25. veebruaril 1923. a.* Tartu: Eesti Karskusliidu väljaanne, 114 (1923), 37–41.

⁴⁷ Juhan Vilms, „Karskusliikumise väljavaated Eestis“, *Tulev Eesti*, 12 (1923), 358.

⁴⁸ Vilms, „Sõnavõtt“, 37–41.

Vastasrinna ehk otsese karskustöö pooldajate nimel kõnesoleval 1923. aasta karskuskongressil sõna võtnud haridustegelane Peeter Põld (1878–1930) süüdistas Vilmsi selles, et too vaatleb inimesi kui enda tahet mitte kontrollida suutvat massi, kellega karskustegelased manipuleerima peaksid: „... soovitate inimesega ümber käia kui lojusega: panna ta miljõesse, tuppa, kus ta midagi paha teha ei saa.“ Põld leidis, et kaudse karskustöö propageerijad on suured pessimistid, soovides jätta kõik „bioloogilis-animaalsele seisukorrale“.⁴⁹

Kehakultuuriteoreetik

Vilms pidas karskustööd vahendiks, mitte eesmärgiks: „Karskus on abinõu, mitte siht.“⁵⁰ Sama kehtis tema jaoks ka muude nn lõbukultuuri valdkonda kuuluvate nähtuste, nt spordi ja kehakultuuri kohta. Ajastule omaselt hoiatas ta spordile liigse pühendumise eest, mis võivad viia isiksuse ühekülgsse arengule ja tervise rikkumisele: „... näeme tendentsi, kus sport muutub kireks, andumuseks, sihiks oma enese pärast, isegi isiklist tervist ei püüta silmas pidada – vaid sportlist täiust, eneseavaldust, kunsti, mis avalduvat rekordis! See on loonud hingeelu, kus hinnatakse tugevaid muskleid, aga mitte igakülgselt kooskõla! Igatahes kurb äärmus, mis sagedasti tervisele kahjulik, nagu mõju südamele, üleväsimus jne.“⁵¹ Vilms uskus, et rahvusliku töö seisukohalt tulnuks eelistada meeskondlikke spordialasid üksikaladele.

Vilmsi jaoks olnuks keha harimine osa vaimu arendamisest ning seega üks osa rahvuslikust ülesehitustööst. 1935. aastal II rahvusliku kasvatuse kongressi järel teenis ta ära kriitika, kui oli suutnud jätta mulje, et tema arvates on spordivõistlused rahvale olulisemad kui laulupeod. Tegelikult jätkas Vilms antud juhul juba karskustöös välja käidud mõtteid, nimelt et alateadvusele mõjuvad fenomenid (nagu ürgsele jõutunnetusele põhinev sport) suudavad rahvast paremini mobiliseerida kui teadlikkusel põhinevad ettevõtmised, nt kultuur: „Mõistus rahvuslikus kasvatases ei olegi mitte esmajärguline,

⁴⁹ Peeter Põld, „Sõnavõtt“, *Eesti XIII karskuskongress Tartus 24. ja 25. veebruaril 1923. a., Eesti Karskusliidu väljaanne*, 114 (Tartu, 1923), 62.

⁵⁰ Vilms, „Sõnavõtt“, 41.

⁵¹ Vilms, *Lõbukultuurist*, 38.

vaid alles teisejärguline tegur!“ (Ainult rahvaluulele tegi Vilms erandi – seegi olevat koos „kehakultuuriliste üritustega“ eeskätt „eluinsinkti“ avaldumisvorm.)⁵²

Kehakultuuri sihtasutuse esimehena näitas Vilms initsiatiivi spordiliikumise n-ö riigistamiseks. Vilms tõi (1934. aastal) eeskujuks Itaaliat, Leedut jt riike, kus oli loodud riiklikke struktuure kehakultuuri ja spordi edendamiseks. Vilmsile tundus, et Eestis puudus spordi arendamisel n-ö kindel joon. Et „hoida kokku rohkem jõudu ja ratsionaliseerida organisatsiooni“, soovitas Vilms vastu võtta kaks seadust. Kehalise kasvatuse seadus pidanuks ära näitama need alused, millel vastava ala arendamine toimuks (kehalise kasvatuse ülesanded noorsoo, kaitseväge ja kasvatuse alal). Kehalise kasvatuse korraldamise seadus pidanuks aga andma sporditöö elluviimise juhtnöörid. Kehalist kasvatust juhtiv keskkohht pidanuks Vilmsi arvates olema avalik-õiguslik koda (nagu kaubandus-tööstuskoda), veel parem aga osakond Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi juures (kehakultuuri valitsus võimlemise, kehakultuuri ja propaganda osakondadega).⁵³ Need diskussioonid lõppesid, kui Vilms jäi 1936. aastal kehakultuuri juhtimisest kõrvale.

Rangelt eugeenilises võtmes ei tahtnud Vilms kehakultuuri vaadelda: „Kui kõnelda kehakultuurist tõu-tervishoiu seisukohast, siis ainult eksiarmuste kõrvaldamiseks, kuna arvatakse, et võimalik olevat tõsta tõulist tugevust kehakultuuri abil.“ Vilms leidis, et tõu-tervishoid on peaasjalikult pärilikkuse küsimus, igapäevaste kehaliste harjutuste abil saavutatud nn vormis olek aga ajutine nähtus. Samas – kehakultuur on tõu-tervishoiule tarvilik kaudselt, eeldusel, et tegemist on tervislike eluviiside viljelemisega. Tervis pärivusse halvasti mõjuda ei saa, uskus Vilms.⁵⁴

Vilms, kes püüdis kehakultuuri vallas ka mingit oma teooriat viljeleda⁵⁵ (teda küll ei tunnustatud), leidis, et kehakultuuril ja spordil puudub paraku töö kasvatav mõju: „... ta on ja jääb füüsilise töö aseaineks.“ Eeskätt vaid linnarahvale olnuks sport ja kehakultuur parema puudumisel vajalikud. Vilmsi ja tema mõttekaaslaste-ees-

⁵² *Eesti rahva tulevik*, 97–100, 129.

⁵³ „Kas riigistada kehakultuuri? Arvamisi poolt ja vastu“, *Postimees*, 17. mai 1934, 3.

⁵⁴ *Pärivus ja valik*, 283–284.

⁵⁵ Juhan Vilms, *Tahtevõimlemine* (Tartu: Sõnavara, 1926).

kujude arvates oluks füüsilise igapäevase pingutuse vähenemine, nn masinkultuuri pealetung kahjulik: „Tööta olekus [...] inimese elu muutub loomuvastaseks [...]. Loomulik jõud lihastes ja närvikavas nõuab väljenduse võimalust, see aga puudub.“ Selline olukord andnuks võimaluse halvale lõbukultuurile: „Vaimliselt pahupidi olekule järgneb kehaline ümberkorraldus“, inimene rasvub, temasse kogunevad halvasti mõjuvad jääkained (teinekord ka pärilikkusele mõju avaldavad) jne.⁵⁶

Vilms uskus, et päevas vähemalt kaks kuni neli tundi kehalist tööd looks sotsiaal-bioloogilise tasakaalu, mis rahuldaks tööinstinkti ja tasakaalustaks tööta tundide kahjulikku mõju organismile. Säärane suhtumine avaldus muu hulgas Vilmsi kiituses maaelule, mis tagaks inimese tervema eluviisi, hoiaks eemale kahtlastest huvidest ja lõbudest: „... tagasi füüsilise looduse võitmise, maa, mulla, vee, tuule, puude, viljade, inimeste reaalvahekordade sisemise väärtuse jm juure.“⁵⁷ Need, 1940. aastail Vilmsi kirjutatud read viitavad natsionaalsotsialismi poolt kurikuulsaks tehtud *Blut und Boden* maailmavaatele, aga ka meie kodumaal levinud nn tööeestluse kontseptsioonile.⁵⁸

Omaette teema eugeenilises ideoloogias seostus vaimse tööga: „... haritlaste laste puudus olevat osalt ka energia küsimus: haritlaste vähesuse tõttu nõuab rahvas neilt hiigla tööd, mis toob ühes kehalise ja närvilise nõrkuse, järelikult vähendab ka järeltuleva soo shanse, sest teada on, et intensiivne kehaline ja vaimline töö mõjub uinutavalt suguliste funktsioonide peale.“ Vilms, kellelt tsitaat pärineb, lootis, et lahendus rahvusliku haritlaskonna liiga suurest töökoormusest põhjustatud vähesele sigivusele saabub siis, kui „*üldise hariduse tõstmine moodustab aluspinna, millel libedasti teostuvad reformid, mis meid kultuurilisele tasapinnale – tööstuse, kaubanduse, teaduse õitsemisele viivad. Seetõttu tuleks töötajaid juure, mis tõttu jaguneks tööraseks kogu rahva õlule*“.⁵⁹

Seni pidanuks rahva elujõudu säästetama läbi selektsiooni ja efektiivse töökorralduse. 1922. aastal esines Vilms Eesti Arstide

⁵⁶ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 84, 87, 97.

⁵⁷ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 113.

⁵⁸ Toomas Liiv, „Elulähedus, vaimulähedus, võimulähedus“, *Haridus*, 5–6 (2008), 24–26.

⁵⁹ Vilms, *Poligaamiline abielu*, 29–30.

Päevadel ettekandega, milles käsitles nn taylorismi. Frederick W. Taylori (1856–1915) loodud õpetus – töö ratsionaliseerimine tööaja ja tööprotsesside optimeerimise kaudu – tundus Vilmsile väga oluline.⁶⁰ Olelusvõitlusse sööstev noor rahvas pidi kasutama teaduslike meetodeid oma edu kindlustamiseks. Õieti teostatud taylorismi maksmapanemine aidanuks meid „tervislise profülaksise mõttes [...] sotsiaalpatoloogilistest [...] hädadest [...] päästa, üleväsimusest hoidmise ja parema hügieenilise eluviisi läbi, mis saavutatakse suurema tööpalga ja lühema tööaja tõttu“. Vilms uskus, et tayloristlik töö on füsioloogiliselt terve töö ning eelkõige arstid peaksid antud meetodit propageerima. Vilmsi sõnavõtt näeme ka eugeenilisi ambitsioone, soovitus kutsuda „ellu eksperimentaal psühholoogia või psühhotehnika kabinetid, kui esimese sammu inimeste töömuduste äramääramiseks“.⁶¹

Meedikute kolleegid reageerisid Vilmsi üleskutsule leigelt. Õigupoolest ei saanud inimeste selektsioon kvaliteediprintsiipide alusel ka kohalike eugeenikute peamiseks eesmärgiks. Väikerahva põhitähelepanu oli kvantiteedil, rahva arvukuse kasvatamisel.

Libeteoreetik

Ei saa eitada, et Juhan Vilms oli üks neist eesti mõtlejaist, kelle puhul võib näha teatava demograafilise alaväärsuskompleksi olemasolu. Ta kirjutas: „3.000.000 eestlast – see oleks juba midagi! Siis poleks põhjust kellelgi meie väheduse üle naerda, ega pruugiks meil enestel oma väiksuse pärast karta.“⁶² Nähtust on nimetatud väikerahvalikuks enesetunnetuseks.⁶³

Toona ennast demograafiliste probleemidega vaevav seltskond oli näiliselt vastuollu minemas eestluse ühe kreedoga, milleks tea-

⁶⁰ Vilms ei olnud esimene selle teooria tutvustaja eesti keeles, juba 1914. aastal oli ilmunud tõlkeraamatuke (A. Bogdanov. *Inimese ja masina vahel (Taylori süsteem)*. Tallinn: Tulu), milles kõnesolevat õpetust sotsiaaldemokraatia vaatevinklist maha tehti kui vahendit eksploateerijate käes.

⁶¹ Vilms Juhan, „Taylorism tervishoiulise vajadusena Eestis“, *Eesti Arst*, 2 (1922), 241–242.

⁶² Juhan Vilms, *Suurte talude jagamise tarvidusest. Väikemaapidamiste tõutervist ja rahvaarvu tõstev mõju* (Tartu: Sõnavara, 1926), 24.

⁶³ Karjahärm, Sirk (2001), 259–265.

tavasti on saada suureks vaimult.⁶⁴ Nii see siiski ei ole, tegelikult tunnistas ka Jakob Hurt, et eestlaste arv kahe-kolmekordseks võiks kasvada. Pealegi – mure vähese rahva juurdekasvu pärast oli kõige muu kõrval põhjustatud arusaamisest, et vaimult suureks polegi nii kerge saada, kui ei jätku „materjali“ – eugeenilisele õpetusele alusepanija Francis Galton (1822–1911) eeldas, et ühe abielupaari moodustumiseks oleks soovitatav valikuvõimalus keskmiselt kolme inimese vahel.⁶⁵

Ka Vilmsi jaoks olid kaks suunda tõutervendamises omavahel seotud – mida rohkem inimesi, seda suurem pidanuks olema tõenäosus, et sünnib ka andekamaid, kes kinnistaksid meid lõpuks „ajaloo- ga rahvaste“ perre: „... saame nii kaugele, et Eestis ka teadusmeeste võistlus ilmub, kus ülikoolis oma ilmakuulsad jõud oleksid. Kedagi tavalise aukraadiga professoriks nimetada, seda on Euroopasse jõudmiseks liiga vähe. Meie suurem rahvaarv võimaldaks igas as- jas suurema meeste väljavaliku.“⁶⁶ Põhjused, miks rahvaarv võinuks suurem olla, lähtusid ka riigikaitsest ja majandusest. Rääkides toot- misest ja tarbimisest peeti silmas ka kultuuri, mida üks rahvas oma täieväärtuslikuks eksistentsiks vajab ning mille toetamine väikerah- vale üle jõu näis käivat.

Oma ideede levitamiseks osalesid eugeenikud aktiivselt nn rahvus-liku kasvatusse kongresside kokkukutsumisel ja läbiviimisel. Vilmsil oli mõlema ürituse juures – 1927. ja 1935. aastal – täita keskne roll. Vilms kuulus eugeenikaseltsi juhatusse ning sai lisaks kehakultuu- ri sihtkapitali juhatuse liikmena oma positsiooni ära kasutada, nt II rahvusliku kasvatusse kongressi initsiatiiv näib tulnud olevat temalt, samuti lubadus üritust sihtkapitali kaudu rahaliselt toetada.⁶⁷ Mõle- ma kongressi järelkajades oli kuulda Vilmsi häält. Tema panus seis- nes muu hulgas selles, et kongresside päevakord kaldus aja jooksul üha enam eugeeniliste, sh iibega seotud teemade juurde (tahtmise korral saab ju sõna „kasvatus“ eesti keeles vaadelda peale pedagoogi- ka valdkonna ka demograafiliste kasvunäitajatega seostatult).

⁶⁴ Jakob Hurt, „Meie koolitatud ja haritud meestest“ (Kõne Helmes 6. juulil 1870), *Kõ- ned ja kirjad. Loomingu Raamatukogu*, 1–2 (1989), 29–30.

⁶⁵ Aadu Lüüs, „Eugeenika põhi- ja päevaküsimusi. Francis Galtoni elutöö“, *Olion*, 4 (1931), 163.

⁶⁶ Vilms, *Poligaamiline abielu*, 37.

⁶⁷ ERA, 4855-1-5, l. 57.

Teise rahvusliku kasvatuse kongressi tulemusena loodi 1935. aastal rahvastikuküsimuste lahendamiseks rahva juurdekasvu ja heaolu komisjon ning algatati rahvatervishoiu kuusaastak.⁶⁸ Ka Vilms pakkus välja meetodeid, millega eesti rahva arvukust kasvatada. Juba 1926. aasta arstidepäeval esitas ta seadusettepanekute kava, parandamaks demograafilist olukorda. Selles soovitati muu hulgas anda lasteta perede varandus omanike surma korral riigile, eelistada lasterikkaid peresid maa jagamisel, maksustamisel jms.⁶⁹ 1927. aastal esitas samasuguse kava juba eugeenikaselts.⁷⁰ Pronatalistlike (ja eugeeniliste) seisukohtadega paistis silma ka Tööerakond. Vilms kuulus selle keskkomitee koosseisu, kuid ei tohi unustada, et samasse erakonda kuulusid ka mõned teised omaaegsed juhtivad eugeenika propageerijad, nt H. Madisson ja Juhan Luiga (1873–1927).⁷¹

Erilist tähelepanu pööras Vilms põllumajanduse demograafiliselt õige arendamise vajadusele. Oma ideed oli Vilms rajanud kogemusele, mille kohaselt suurtaludes sündis vähem lapsi või jäid peremehed koguni poissmeesteks.⁷² Niisiis kutsus Vilms üles looma naturaalmajanduslikke väiketalundeid. Antud ettepaneku rahvastikupoliitiline mõte oleks olnud luua majanduslikke üksusi, mis oleksid piisavalt ebaefektiivsed ning näeksid seetõttu peamise tööjõuna pereliikmeid. Vastuolu eespool esitletud taylorismi teemadel öelduga lahendas Vilms hiljem oma eksiilis lõpetatud monograafias, näidates Taani eeskujul, et väiketalude edu põhineb spetsialiseerumisel, lisatööstuste arendamisel jne. Siis tegi Vilms ka ettepaneku natsionaliseerida maa. Säärane võte pidanuks võimaldama vähendada maakasutuses sotsiaal-majanduslikku survet, mis kaudselt – soov ära hoida talukoha jagamist – viib alla pärijate arvu.⁷³

Maa natsionaliseerimine on liberaalse maailmavaate seisukohalt siiski palju väiksem oht kui indiviidide reproduktiivse funktsiooni natsionaliseerimine. Ajaloos on eeskätt naisi objektiviseeritud repro-

⁶⁸ „Detailne eelarveline kava: Tervishoiu ala arendamise kava lähema kuue aasta jooksul“, *Eesti Arst*, 11–12 (1935), 9–15, 20.

⁶⁹ Juhan Vilms, „Tõutervishoiulised seadusettepanekud“, *Eesti Arst*, Lisa (1926), 59–60.

⁷⁰ Kolm seaduse eelnõu rahva tervise tõstmiseks (Tartu, 1928), 12.

⁷¹ „Tööerakonna üleriiklik kongress Tallinnas, 2. ja 3. märtsil 1929“ (Teadmata isiku märkustega eksemplar autori valduses.)

⁷² Vilms, *Suurte talude jagamise tarvidusest*, 34.

⁷³ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 87, 92.

duktiivsesse rolli, seda eriti ühiskondades, milles on otsustatud rahvaarvu suurendada ning eriti totalitarismi tingimustes. Eufemismi „naisküsimumise lahendamise“ tegid kurikuulsaks natsionaalsotsialistid, nimetades nii oma demograafilisi programme. Mõiste oli õigupoolest sündinud juba varem, esile kutsutuna naiste emantsipatsioonist ning tuntud Eestiski. Vilms oli üks neid, kes seda eestlaste rahvuslikku teadvusse kinnistada aitas.

Vilms ja naisküsimumus

Vilms kirjutas juba Eesti Vabariigi sünni järel, et iseseisvudes on Eesti jõudnud ajajärku, mida võiks nimetada naisterahva aastakümneteks või isegi -sadadeks (parafraaseerides omaaegse Rootsi naismõtteleja Ellen Key (1849–1926) mõtet, et 20. sajandit peaks nimetatama lapse aastasajaks), sest „väikerahva olemasolu on suurel määral naisküsimumuse õigest korraldusest, kuna naised on ju õieti meie rahva looduslikud pää ülevalkandjad“.⁷⁴ Defineerides naisi reproduktiivsuse kaudu, jõudis Vilms „rahvuslase naisterahva ideaali“ juurde: „Haritud, seesmiselt ja väliselt kultuuriline, hingeliselt ja kehaliselt välja arenend ema.“⁷⁵ Vilmsi (ja paljude teiste) jaoks oli demograafilise kriisi üheks põhjuseks traditsioonilise patriarhaalse ühiskonna lagunemine:

Praegune vallaliste olemasolust nii lopsakat materiaali saav naisemantsipatsioon – omab oma hääde külgede kõrval väga halvad tagajärjed – meheliku joonte järeleahvimine. [...] Meie väikerahvas peame kõigepealt nõudma, et naisterahvas oleks esmalt normaal inimene ja siis alles seltskondline mõtleja, kõigepealt ema ja siis alles mehega mõistleja, kõigepealt laste kasvataja ja siis alles advokaat, arst, „riiginaine“ jne. Ses mõttes tuleb meil Eesti naisliikumises väga suurt ettevaatust ja isegi konservatismi üles näidata. Emantsipatsioon toogu ühes ainult sisemist haridust, välispidist kasvatus, kuid jätku naiselikuks.⁷⁶

⁷⁴ Vilms, *Poligaamiline abielu*, 7.

⁷⁵ *Ibid.*, 39.

⁷⁶ *Ibid.*, 38.

„Abielu on suguelu tähtsaim küsimus, suguelu aga kogu rahva eluvõimu ja tõutervenduse küsimuse aluspõhi“, ütles Vilms välja omaaegselt kuulsalt psühhiaatril ja seksuoloogilt, Auguste Forelilt (1848–1931), laenatud mõtte ja jätkab: „Tahan [...] teha suurema ettepaneku abielu reformimiseks. Poligaamiline abielu Eestis oleks minu ettepanek sotsiaalsete reformide kõrval meie sugueluliste puuduste kõrvaldamiseks.“⁷⁷

Vilms, nagu talle tavaks, kaldus äärmustesse, soovitades sisse viia mitmenaisepidamise, sest naisterahvaste „vallalise elu instituut“ ei tohtinuks jätkuda nii nagu seni. Naiste ülekaal rahvastikus oli aktuaalne teema kõigis sõjajärgsetes ühiskondades. Vilms kurdab, et 1/12 väikesest eesti rahvast kannatab üksinduse (vallisuse) all, vireledes kaaskodanikest raskemates oludes. Ka olevat sidumata naised tujukad, levitavad suguhaigusi, hangivad vallaslapsi jne. Vilms leiab, et naised, kes lapsi tahavad, peavad neid ka saama. Vilms pidas silmas nn majanduslikku polügaamiat – mitut (kahte) naist pidada tohiks ikka see, kellele see taskukohane.⁷⁸ Teise naise võtmise õigustus oleks olnud ka esimese naise viljatus või vähelapsesus.

Vilmsi mitmenaisepidamise ettepanekut püüti naeruvääristada. Gori avaldas vastaval teemal följetoni.⁷⁹ Oli ka tõsisemat kriitikat, nt sisaldas tulevase peapiiskopi Hugo-Bernhard Rahamägi (1886–1941) doktoritöö⁸⁰ võitlust Vilmsi lendulastud ideega.⁸¹ Naisküsimuse ja abielu teemadel arutlemise käigus oli Vilms nimelt visanud kinda kirikule, kirjutades muu hulgas: „Kiriklise abieluga koos käib ka madal ja inetu moraal, mis mehele kõik lubab, aga naisele kõik

⁷⁷ *Ibid.*, 31.

⁷⁸ Poleks aus siinkohal polüandriat ehk mitmemehesidamist käsitlemata jätta. Selle suhtes oli Vilmsi seisukoht eitav. Esiteks olla nähtus meestele vastuvõetamatu, nende hingelise laadi tõttu. Teiseks ei mõjuvat polüandria iibele. Lapsi sünnitavad naised ja nendega tulevat tegeleda, mitte nii väga meestega, kui iibest jutt.

⁷⁹ Gori [Vello Agori], „Poligaamia ehk mitme naise abielu Eestis“, *Knock-out. Karrikatuurid ja vested* (Tallinn: Ringraadio Kirjastus, 1928), 97–100.

⁸⁰ Hugo-Bernhard Rahamägi, *Eesti rahva sündimuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks (Sotsiaal-retooriline käsitus)* (Tartu, 1925). Käsikiri TÜ raamatukogus.

⁸¹ Vilms polnud siiski ainus kirikliku abielu aluste õnnestaja. 1920. aastal oldi mitmenaisepidamise võimalikkuse kohta veel arvamust avaldatud – vt nt: Jakob Ploompuu. *Kas kuues käsk või moodne teadus? Sugueluline harutus*. (Tallinn: J. Ploompuu kirjastus, 1920); Aleksander Kruusberg, *Esiisade enneajalooline õigus*, I, Perekond (Tartu: Postimees, 1920).

keelab.⁸² Vilms lootis, et ilmalik abielu tekitab olukorra, kus inimesed ei pea enam vastu tahtmist koos elama, lastest hoiduma, kõrvalhüpetega suguhaigusi hankima jne.

Edaspidi Vilmsi radikaalsus soorollide hindamisel taltus. Oma viimases suures käsitluses oli ta palju realistlikum, tuues sealjuures välja mõned huvitavad arutluskäigud, nt kirjutab ta, et naiste väiksem palk on kahjulik ka demograafiliselt, sest loob tööandjail kiusatuse võtta tööle eeskätt naisi ning nood, olles ametis, ei saaks enam kodule ja lastele elada. Polügaamia küsimust Vilms nüüd enam ei puuduta – lahendab oma naiivoptimistlikus tulevikuvisionis (püsi-des ikka veel kolme miljoni eestlase lainel nagu 1926. aastal, olles samas juba teadlik sõjakaotustest) probleemi nii, et on „loota teatav arv vallaslapsi“.⁸³

Korporatismi apologet

1933. aastal tervitas Juhan Vilms Konstantin Pätsi riigipööret sisesejuhatavaid muudatusi (1933. aastal rahvahääletusel vastu võetud teist Eesti Vabariigi põhiseadust) kolmanda rahvusliku tõusuna. (Eelnevad oleksid olnud rahvuslik ärkamine ning oma riigi loomine.) Nn kolmas tõus tähendanuks lõpu tegemist olukorrale, kus „erakondlik parlamentaarne süsteem rahva üksikuid osi üksteise vastu üles ässitas, „klassivõitluse“ põhimõttel ainult võimu, tunnustas.“ Vilms leidis, et „mitte õiglus, vaid toores võim valitses erakonnasüsteemi“. Niisiis lootis ta, et „tugeva keskvoimuga, kuid rahva isetegevust võimaldava korporatiivsete (kutsete või kihtide) enesekorraldustega tuleb vabaneda erakondlikust poliitilisest süsteemist“.⁸⁴

Vilms toetas fašistlikku korporatiivset ühiskonnakorraldust, olles üks põhimõttelisemaid vastava ideoloogia läbisurujaid Eestis (kritispeeris muu hulgas Eesti vabadussõjalasi vähese korporatiivse mõtlemise pärast⁸⁵). Kutsekodade süsteemi tuntuimaks eestkõnelejaks Eestis sai Päts, kes oli olnud nagu Vilmski kunagi seotud radikaal-

⁸² Vilms, *Poligaamiline abielu*, 32.

⁸³ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 137.

⁸⁴ Juhan Vilms, „Kolmas rahvuslik tõus“, *Töötute Haritlaste Ühingu Aasta-album* (Tallinn: Estotrükk, 1933), 8–9.

⁸⁵ Andres Kasekamp, *The radical Right in Interwar Estonia. Studies in Russia and East-Europe* (London: Macmillan Press Ltd., 2000), 80.

sete üliõpilastega ning kellele ei olnud võõras ka solidarismi vaim.⁸⁶ Pätsi kehtestatud autoritaarsel perioodil oli korporatiivne süsteem võimu üks element. See väljendus 1938. aasta põhiseadusega loodud Riiginõukogu kujul, kuhu kojad valisid oma esindajad.

Vilmsi usk korporatiivsesse ühiskonda lähtus loodusteadustest. Olevat nimelt selge, et „inimesed ei ole mitte üheväärilised, ei saa seepärast olla ka alati üheõiguslikud!“. Sellest omakorda tulenevat järgmine:

Kui praeguses demokraatlikus korras tahta läbi viia puhtteaduslikke tervishoiu sotsiaalteadusi [...] põrkame näit. otsekohe sotsialistliku üheõiguslikkuse dogma vastu. Hariliku sotsialisti arvates on „neetud kapitalism“ pea ainukesena süüdi, et vangimajad meil on täis kurjategijaid [...], vanadekodud hoolealuseid ja linna öömajad pätte! Et nad sinna pidavat sattuma vaid kapitalistliku kurnamissüsteemi tagajärjel, siis ei ole midagi imelikku, kui vanadekodu invaliid, joomar, pätt jt. valimistel üheõiguslikult teiste kodanikkudega määravad riigi saadust! Tegelikult suurem osa eelmisi isikuid on tõuliselt alaväärtuslikud ega tohiks omada ühesarnaseid õigusi. Ka suur osa töölisklassist, kes ei avalda erilist tahet ülespoole tungimiseks, on tõuliselt alamal tasapinnal kui suurem osa keskklassidest.⁸⁷

Korporatiivne korraldus – sisuliselt spetsialistide võim – pidanuks garanteerima, et ka sellistes oludes riik toimib. Näiteks uskus Vilms, et „korporatiivne kord, kus arstkonnal koos tervishoiu personaaliga oleks juhtiv koht rahva tervishoiu korralduses sõna laias mõttes, võimaldaks lihtsamaid asju läbi viia otsekohe, tähtsamaid aga tõsta avalikkusele tulipunkti-küsimusteks“.⁸⁸

Vilmsi arvates olnuks korporatiivsel korral palju eeliseid eugeeni-

⁸⁶ K. Päts tõlkis eesti keelde Rudolf Dieseli (1858–1913) raamatu *Solidarismus. Inimkonna loomulik pääsetee*, Eestimaa Rahvahariduse-Seltsi Kirjanduse-osakonna toimetused, nr 8 (Tallinn: M. Schiffer, 1910).

⁸⁷ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 92.

⁸⁸ *Ibid.*, 92–93.

lisest vaatevinklis, sest see „võimaldab kodanikel mitmekesisist individualistlikku arenemist, tervet ja loomulikku kasvatust [...] tervemat elukorraldust – inimese aktiivsuse ja tõulise väärtuse esiletõstmise ja masinakultuuri vastu võitlemisega“.⁸⁹ Vilmsi arvates pidavat kutsekodade süsteem pakkuma inimestele õiglasemat (eri kutsete vahel võrdsemat) palka, mis pidanuks muu hulgas looma tingimused pere-loomiseks ja lasterohkuseks.

Vilmsi rolli korporatiivse süsteemi propageerimisel on esile toonud Mati Graf, näidates, et Vilmsi 1932. aastal Tööerakonnast lahkulöömise käigus loodud Rahvuslik Töökoondus nägi oma eesmärgina korporatiivse süsteemi loomist.⁹⁰ Selle erakonna üldpoliitilistes nõuetes kutsuti tööpoolest üles võitlusele klassivahede õhutamise ja kihihuvi poliitika vastu, nõuti kõigi kutsehuvide üheväärsuse kaitset. Riigi ja rahvaelu sooviti juhtida rahvuslikust ja keskmise kodaniku seisukohast (käsitöökoja asutamine). Leidus ka populismi (kaitsekulude ja diplomaatiliste esinduste vähendamine, pidulikkude vastuvõttude lihtsustamine, vangide rakendamine maaparandusse, maa andmine nende kätte, kes seda harivad). Sooviti läbimõeldud, julgeid uuen- dusi: plaanikindla rahvusliku majanduskava sisseviimist, suurtööstuse ja impordi piiramist, ebaausa konkurentsi kaotamist (vangide ja õpilaste tööna), luksuskaupade maksustamist, lasterikaste perede kaitset, riigi- ja omavalitsustegelastele haiguskindlustuse korraldamist, võitlust alkoholi vastu, korteriolude parandamist, sotsiaalse hoolekande otstarbekohastamist. Naisküsimuse vallas kirjutati: „Kitsendused, mis maksmas naissoo kohta meie seadustes, tulevad kaotada.“⁹¹

Ka Toomas Karjahärm ja Väino Sirk nimetavad Juhan Vilmsi korporatiivse ühiskonna olulise propageerijana Eestis ning lisavad, et vastavat ideoloogiat toetas Eesti Rahvuslaste Keskkliit.⁹² Vilms avaldas ajakirjas ERK oma kirjutisi, muu hulgas ka Eestis tekkivat kodade süsteemi kritiseerivaid. Ilmnes nimelt, et Vilms ei olnud tingimusteta kaasamineja Pätsi režiimi ajal tekkinud süsteemiga.

⁸⁹ *Ibid.*, 127.

⁹⁰ Mati Graf, *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934*. (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000), 350–351.

⁹¹ „Rahvusliku Töökoonduse“ tegevusprogrammi põhijoonte kava, 1931. a 30. mai“, ERA, 80-5-25, lk-d nummerdamata.

⁹² Karjahärm, Sirk, 2001, 287.

Vilmsi maailmavaate areng

Vilmsi huvitas korporatiivse ühiskonna toimimine ka teoreetiliselt. Ta osales „rahva erifunktsionaalsete (resp. majanduslike, kutseliste ja kultuuriliste) tegevusalade igakülgseks uurimiseks ja selgitamiseks“ nn Ühiskonna Organisatsiooni Uurimise Koondise loomisel. Sellel oli Vilmsi poolt toimetatav ajakiri Organisatsioon, millest 1939. aastal ilmus üks number.

Vilms kirjutas, et kuigi sõdadevahelises Euroopas oli korporatiivse ühiskonna kohta küllaga näiteid, ei ole need veel eeskujud.⁹³ Vilms rõhutas, et tema propageeritavat õpetust ei tohi segi ajada fašismiga. Fašistid olevald vaid laenanud süsteemi, mis eksisteerivat juba aastasadu (keskaegsed gildid ja tsunftid). Vilms arvas teadvat, et eeskätt Prantsuse revolutsiooni ideed muutsid kodaniku ja riigi vahekorra nõrgaks. Korvama seda viga peaks, aga paraku on seda asunud teostama läbi autoritaarsuse.⁹⁴

Niisiis otsis Vilms oma teed, leides, et Eesti ongi seda minemas: „Kõige demokraatlikumate hüüdsõnadega on korporatismi teostamisele asunud Eestis.“ Tegemist olevat nn demokraatlik-korporatiivse sünteesiga, mida kinnitavat korporatiivne ühiskonnakorraldus, kodade omavalitsuslik kord (vaba valimine, vaba sisekord), poliitilise parlamendi säilitamine, parlamendi II koja seadusandlik võim⁹⁵ ning rahva „üldine demokraatlik vaim“. Vilms pidas positiivseks seda, et „korporatism on enam staatiline kui dünaamiline“, piirates ja nivelleerides järske, revolutsioonilisi murranguid (mis muidugi ei tähendavat, et uudsusi ei saadaks edu).⁹⁶

Aastail 1934–1936 loodi Eestis 15 kutsekoda. Kodade loomises – Arstide Koja elluviimise komitees – osales Vilms aktiivselt. Arstide Koja juhatusse Vilms siiski ei kuulunud. Talle ei meeldinud, et koja seaduse lõplik versioon oli hüljanud esialgu sellele planee-

⁹³ Vilms, *Korporatiivne ühiskond*, 40.

⁹⁴ Juhan Vilms, „Saateks“, *Organisatsioon*, 1 (1939), 1.

⁹⁵ Lisaks kutsekodadele olid Riigikogu II kojas (Riiginõukogus) esindatud ka kirik, Kaitseliit, ülikool jne, milliseid organisatsioone Vilms pidas samuti funktsionaalselt korraldatuks, seega oluaks Riiginõukogu eeskätt kodade esindus – Juhan Vilms, „Selgituseks kodade küsimuses“, *ERK*, 3 (1936), 70.

⁹⁶ Vilms, *Korporatiivne ühiskond*, 78, 86.

ritud suured volitused.⁹⁷ Nimelt oli Vilms soovinud haarata Arstide Koja töösse ka teiste tervishoiukutsete esindajaid. Siinkohal oli Vilms avatum kui kolleegid – Arstide Koda tõrjus nt koolivelskrite ettepaneku saada selle liikmeiks.⁹⁸ Kokkuvõttes nentis Vilms, et tema ametikaaslased jätsid „plutokraatlik-kapitalistliku“ mentaliteedi tõttu oma kohustuse ühiskonna ees täitmata.⁹⁹

Vilms pettus kodade loomise protsessis ka laiemalt. Juba 1936. aastal avaldas ta muret korporatiivse süsteemi ummikussejooksu üle Eestis. Vilmsi kriitika tõi esile mitu momenti. Mati Graf toob neist välja mure selle üle, et kodasid ei looda kavakindlalt ning need koondavad vaid mõnda üksikut ühiskonnakihti (Vilms ise pidas vajalikuks 60–65 kutsekoja loomist); on bürokraatlikud; taotlevad kihihuvisid ning pigem edendavad klassivõitlust kui vähendavad seda. Probleemide lahendamiseks pidas Vilms vajalikuks luua kodade süsteemis teine aste (ühiskojad või nn konföderatsioonid), mille ülesanne oleks tagada sotsiaalset rahu ja koostööd.¹⁰⁰

Vilms tundis muret selle üle, et kodade ülesannetes ei rõhutata ühiskondlikke kohustusi (ainus erand Põllumajanduskoda, mille seaduses mainitavat muu hulgas „sotsiaalsete vahekordade leplikku lahendamist“ ja sisekolonisatsiooni).¹⁰¹ Vilms kahetses, et kõik kutsed pole kodadena esindatud ja need vähesed, kes on, jätkavad vanal, taunimisväärusel erakondlikku süsteemi ja klassiühiskonda iseloomustaval kombel n-ö lehmakauplemist.¹⁰²

Eeltoodu pinnal pole imestada, et oma viimases teemakohases, sõja ajal lõpetatud käsitluses ei pühenda Vilms korporatismile enam mitte ühtegi rida, leiab vaid ühes lõigus, et „riiklikult on samuti funktsionaalse korraldamise põhimõte hinnatav [...] mis näitab tööharude üheõigusluse mõiste üldist maksvusele pääsemist.“¹⁰³ Oma viimastes kirjutistes kritiseeris Vilms siiski jätkuvalt „liberaal-kapitalistlikku“ süsteemi, mis tugevdab inimestes

⁹⁷ Arstiliste organisatsioonide tegevus, 629.

⁹⁸ „Arstide Koja 1937/38. a. tegevuse aruanne (järg)“, *Eesti Arst*, 11 (1938), 917.

⁹⁹ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 5.

¹⁰⁰ Graf, 2000, 367–368.

¹⁰¹ Juhan Vilms, „Meie kodade süsteemi puudusi ja arengu väljavaateid“, *ERK*, 2 (1936), 39.

¹⁰² Vilms, *Organisatsioon*, 5-7.

¹⁰³ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 114.

egoismi, tarbimisvajadusi, loob tingimused sotsiaaldarvinistlikuks olelusvõitluseks ja ebavõrduse erinevate kutsete vahele ning on viinud rahva väljasuremise äärele. Viimasest pääsemiseks aitavad vaid sotsialistlik („rahvastikupoliitilis-sotsiaalne“) ühiskonnakorraldus.¹⁰⁴ Seda väites ei toetunud Vilms NSV Liidu praktikale (toob aastate 1940–1941 Eesti kogemustest positiivsena välja vaid tasuta arstiabi), vaid usub uude ja ideaalsesse süsteemi, mis vähendaks inimeste (aga ka ühiskonnakihtide, ametite jne) vahel seisuslikke erinevusi (neid, nagu ka „atavistlikku“ egoismi, polevat kommunism suutnud NSV Liidus ka kahekümne vägivalla-aastaga likvideerida).

Vilms püüdis samas siiski nõukogude kogemust arvesse võtta, tehes Eesti tulevase ülesehituse plaane. Pidades kirjavahetust paguluses viibiva sotsiaaldemokraadist poliitiku August Reiga (1886–1963), uskus Vilms Eesti sõjajärgsesse vabanemisse, kuid hoiatas, et kaks sotsialismilainet (Vilms pidas silmas nii bolševismi kui ka natsionaalsotsialismi) on jätnud eesti rahvale oma jälje ning sellega peab arvestama. Niisiis tuleks teostada järjekordne maareform, ehitada rahvakortereid, majanduspoliitika peaks olema riiklikult juhitud (eraalgatust võiks sallida ainult väikeettevõtluses), eelistada tuleks kutseharidust ning kokkuvõttes vältida „klikivaimu“, viies sise- ja sotsiaalpoliitika sotsiaaldemokraatlikule lainele.¹⁰⁵

Lõpetuseks

Kui äärmuslik mõtleja oli Juhan Vilms? Kas kujutada teda kohaliku n-ö taskufašistina? Korporatiivse riigi ihalus, biologiseeritud maailmanägemine, füüsilise töö- ning keskklassi ülistamine, teatav ksenofoobilisus ja populism, lisaks eugeenilised ideed annavad võimaluse Vilmsile antud silti külge kleepida, näha temas Euroopa sõjaks valmistuvate totalitaarsete suurriikide arvamusiidrite jäljendajat. Itaalia-pärase fašismiga Vilmsi kindlasti midagi seob, teda vaadeldes saame aru, miks eugeenilise mõtte kandjad on aja-

¹⁰⁴ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 127.

¹⁰⁵ August Rei, Kirjavahetus J. Vilmsiga. Riksarkivet. Baltiska Arkivet. Kartong 11, Correspondens X. Lehed nummerdamata.

loos sageli toetanud totalitaarseid režiime. Vilms uskus, et ka eesti rahvale sai saatuslikuks liigne individualism, mis väljendus erakondlikkuses ja siit lähtuvalt „klikevaimus“.¹⁰⁶

Väikerahvalikust enesetunnetusest lähtuvalt oli eugeenik Vilmsi peamine tegutsemismotiiv pronatalism, sündide suurendamise ideoloogia. Ning kuigi huvitunud ka päevapoliitikast ja võimu ligi pääsemisest, näivad tema eesmärgid olevat siiski pigem strateegilist, mitte taktikalist laadi. Isegi kui Vilmsi populismi ja marginaalsete ideede puhul võib teinekord näha oportunisti (nt soov seada sisse rahvuslik *numerus clausus* arstkonnas), suutis ta silmas pidada ka laiemaid, hetke vaimsust välistavaid eesmärke. Selliseks näiteks oli tema soov näha meedikute kutseorganisatsiooni kaasa haaramas ka madalamate ametite esindajaid (õdesid, velskreid), keda arstid paraku konkurentidena vaatlesid ja Arstide Kojast välja jätsid, kuid kelle õnnestunud kaasahaaramise korral oleks Arstide Kojast saanud tervishoiukoda. Sellise nimega ettevõtmisest oleks oodanud juba tõsisemat panustamist rahvatervis- hoidu.

Vilms oli võimeline oma vaadetesse muutusi tooma. Otsides ühiskonnavormi, mille liikmed ei peaks kartma oma tänase ja homse päeva pärast, oleksid stressivabad ja vastutustundlikud, pendeldas Juhan Vilmsi maailmatunnetus „sotsialistlike üheõiguse dogmade“ kritiseerimise ja vasakpoolsuse vahel. Vilms, kes uskus kollektivismi ja solidaarsust, nägi oma viimases suures töös (selleks ajaks kaotatud) Eesti ühiskonna põhiprobleemina puudujääke inimeste mentaliteedis. Ta põhjendas seda eelkõige majanduslike tingimustega. Ta jättis kõrvale meditsiinilised ja bioloogilised aspektid ning astus enda poolt seni käidud eugeenikuile iseloomulik olnud inimeste „aretamise“ rajalt „uue inimese kasvatamise“ teele. Külmaks ei jäta Vilmsi teaduslikku panust kokku võttes lause: „Tehke odavaks ja kergeks lastekasvatus, lihtsaks ja loomulikuks elu, kindlustage elu suurte muudatuste vastu ja iga rahvas võib täita maailma!“¹⁰⁷

Paljuski jäi Vilmsi tegevus jõuetuks – teda on iseloomustatud kui „politiseerima tikkuvat arsti, kes igal pool püüab torkida nagu

¹⁰⁶ TÜR KHO, 151 (Kaelas)-93, l. 66.

¹⁰⁷ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 140.

tõmp nõel, aga seni veel kusagilt pole läinud läbi“.¹⁰⁸ Kas selle üle kurvastada või rõõmustada, sõltub lugeja poliitilistest veendumustest. Ning loomulikult saab vaielda selle üle, kas vend Jüri panus Eesti arengusse oleks olnud sarnane Juhani omaga.

Ken Kalling (MA, ajalugu) on Tartu Ülikooli arstiteaduskonna meditsiiniajaloo lektor

¹⁰⁸ Leopold Johanson, „Ravikorraldus ja haigekassa”, *Töö ja Tervis*, 4 (1935), 83–84.